ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή του επιμελητή της έκδοσης 11
Γιάννης Κουγιουμουτζάκης

ΜΕΡΟΣ Α΄
ΜΙΚΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ: ΤΟ ΑΙΝΙΓΜΑ

1. Ο Αναγεννησιακός Θεοδωράκης 33
Κώστας Γεωργουσόπουλος

2. Μίκης Θεοδωράκης: Η εικόνα 39
Γιώργος Νικολακάκης

3. Μίκης Θεοδωράκης: Το ταξίδι 43
Γιάννης Κουγιουμουτζάκης

ΜΕΡΟΣ Β΄
Η ΣΥΜΠΑΝΤΙΚΗ ΑΡΜΟΝΙΑ ΚΑΙ Η ΜΟΥΣΙΚΗ
ΣΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΟΥ

4. Συμπαντική Αρμονία 75
Μίκης Θεοδωράκης

5. Η μουσική στα όρια του νου 103
Björn Merker

ΜΕΡΟΣ Γ΄
Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΤΩΝ ΣΦΑΙΡΩΝ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

6. Νοητική μουσική και αόρατη αστρονομία στον Πλάτωνα 123
Βασίλης Κάλφας

7. Η Αρμονία των Σφαιρών στην όψιμη Αρχαιότητα 135
Παύλος Καϊμάκης

8. Ο Κάλβος και η Συμπαντική Αρμονία 143
Νάσος Βαγενάς

ΜΕΡΟΣ Δ΄
ΟΙ ΗΧΟΙ ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ ΚΑΙ Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΤΩΝ ΦΑΛΑΙΝΩΝ

9. Συμπαντικές Αρμονίες και η γένεση των Γαλαξιών 151
Γιάννης Παπαμαστοράκης

10. Ο Πυθαγόρας και οι φυσικοί 159
Murray Campbell

11. Τα σταδιακώς μεταβαλλόμενα τραγούδια των μεγάπτερων φαλαινών 175
Katharine Payne

ΜΕΡΟΣ Ε΄
ΑΡΜΟΝΙΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΤΟ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΕΙΔΟΣ

12. Η αρμονία των ημισφαιρίων 195
Robert Turner

13. Μουσική μίμηση: δυνατότητες και αρμονία 207
Carol Feldman

14. Κίνηση, μουσική και *τ* στη Συμπαντική Αρμονία 213
David N. Lee και Benjaman Schögler

15. Μίμηση, αριθμοί και ρυθμοί 235
Γιάννης Κουγιουμουτζάκης

16. Η ανακάλυψη και η ανάπτυξη των ριζών: Η μουσική δυναμική του ανήκειν 295
Maya Gratier

17. Συνηχητικά κληροδοτήματα της παιδικής ηλικίας 333
Lori A. Custodero

18. Αρμονία και διχόνοια 347
Jerome Bruner

19. Επικοινωνιακή μουσικότητα: Πώς αναπτύσσεται το νόημα στον ρυθμό και στη συμπάθεια 353
Colwyn Trevarthen

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γιάννης Κουγιουμουτζάκης

Ένα μικρό βήμα

Ο ανά χείρας συλλογικός τόμος, αφιερωμένος στον Μίκη Θεοδωράκη, περιλαμβάνει 19 κείμενα που περιγράφουν τα φαινόμενα της μουσικής και της αρμονίας σε συμπαντικό, γήινο και ανθρώπινο επίπεδο.

Ο Μίκης Θεοδωράκης χρησιμοποίησε τη *σύνθεση* στη μουσική, στη λογοτεχνία, στην πολιτική, καθώς και στον χώρο του στοχασμού, με την προσδοκία ότι η τέχνη και η επιστήμη μπορούν και πάλι, όπως παλαιά, να συμπράξουν δημιουργικά. Στον συλλογικό αυτό τόμο γίνεται ένα μικρό βήμα προς την κατεύθυνση αυτή.

Το 1942, ο έφηβος Μίκης Θεοδωράκης δημιούργησε την προσωπική του θεωρία για τη *Συμπαντική Αρμονία*. Σύντομα διαπίστωσε ότι η θεωρία του ανήκε στην πυθαγόρεια παράδοση. Αρχικά την οικοδόμησε με ποίηση και μουσική και, στη συνέχεια, την ανέπτυξε στοχαστικά σε πολλά κείμενά του, κυρίως στο πεντάτομο έργο του *Οι Δρόμοι του Αρχάγγελου* (1986-1995).

Το 2006, για πρώτη φορά διεθνώς, προσφέρθηκε στον Μίκη Θεοδωράκη βήμα διαλόγου από το Πανεπιστήμιο Κρήτης για μιαν αναλυτική περιγραφή και δημόσια συζήτηση της θεωρίας του για τη Συμπαντική Αρμονία. Ο Μίκης Θεοδωράκης ανταποκρίθηκε χαρούμενος στην πρόσκληση και με λόγο μεστό και συναρπαστικό, μας αφηγήθηκε σε ποιον Θεό πιστεύει, ποιος Θεός κυβερνά από την εφηβεία μέχρι σήμερα τη ζωή, τη δράση και το έργο του. Μεταξύ των άλλων, σε αρκετά σημεία της αφήγησης προκαλεί ανοιχτά την κατακερματισμένη επιστήμη των καιρών μας, όταν περιγράφει τις συχνά άρρητες στιγμές και τις «μαγικές» διεργασίες γένεσης των νέων μουσικών ιδεών – τί «παθαίνει» το σώμα και ο νους του συνθέτη όταν έρχεται η Μούσα.

Η προοπτική του τόμου είναι διεπιστημονική. Ο συνθέτης και 18 ειδικοί επιστήμονες από 10 Πανεπιστήμια της Ελλάδας και του εξω-

τερικού συμμετέχουν σε έναν διάλογο για τη μουσική και την αρμονία υπό την οπτική πολλών επιστημονικών πεδίων: Βιολογίας, Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Μουσικολογίας, Νευροεπιστημών, Παιδαγωγικής, Φιλολογίας, Φιλοσοφίας, Φυσικής και Ψυχολογίας.

Στον τόμο, μεταξύ άλλων, περιγράφονται:

- η θεωρία της Συμπαντικής Αρμονίας του Μίκη Θεοδωράκη,
- οι ρίζες και η πορεία της «περίτεχνης» αυτής θεωρίας από την αρχαία Ελλάδα μέχρι τον 19ο αιώνα,
- οι ήχοι του Σύμπαντος, όπως ανιχνεύονται από τους σύγχρονους αστροφυσικούς,
- η γένεση και η ανάπτυξη του τραγουδιού και της μουσικής μόνον σε ορισμένα βιολογικά είδη του πλανήτη,
- η φύση και τα δομικά στοιχεία της μουσικής,
- ο τόπος, το «πού» βρίσκεται η μουσική και οι αριθμοί,
- η διάκριση μουσικής και επικοινωνιακής μουσικότητας,
- οι σχέσεις της μουσικής με το Σύμπαν, τον εγκέφαλο, τον νου, το σώμα, την κίνηση, τη συγκίνηση,
- ο συγχρονισμός με τους άλλους στο άκουσμα της μουσικής,
- η *συνάφεια της μουσικής με τους πολλούς χρόνους τού νου και του* σώματος,
- οι επιδράσεις της μουσικής στην προσωπική, διαπροσωπική, κοινωνική και πολιτισμική ανάπτυξη,
- η δυνατότητα να γίνει η μουσική πρότυπο αρμονίας για την ανθρώπινη ύπαρξη και συνύπαρξη,
- τί συμβαίνει σε κράτη της σύγχρονης Δύσης, όταν αυτά πορεύονται με την ψευδαίσθηση μιας επίπλαστης κοινωνικής αρμονίας, και
- τρεις, ούτως ή άλλως ατελείς, περιγραφές του προσώπου και της ζωής του Μίκη Θεοδωράκη.

Το 1996, το Πανεπιστήμιο Κρήτης απένειμε στον Μίκη Θεοδωράκη το χρυσό μετάλλιο του ιδρύματος. Το 2005, στην επέτειο των 80 χρόνων του Μίκη Θεοδωράκη, το Πανεπιστήμιο Κρήτης τον τίμησε με τον τίτλο του Επίτιμου Διδάκτορα του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών.

Το διεπιστημονικό Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, από παράδοση, διοργανώνει μια επιστημονική συνάντηση στο πεδίο των ερευνητικών ενδιαφερόντων του κάθε νέου Επίτιμου Διδάκτορά του. Ο παρών τόμος περιέχει τα κείμενα των ομιλητών του Διεθνούς, Διεπιστημονικού Συμποσίου που διοργανώθηκε προς τιμήν του Μί-

κη Θεοδωράκη, στην Χερσόνησο Ηρακλείου Κρήτης (10-11 Μαρτίου 2006), με τίτλο *Μουσική και Συμπαντική Αρμονία*. Υπό την αιγίδα τού Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, της Περιφέρειας Κρήτης, της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Ηρακλείου και του Πανεπιστημίου Κρήτης, το Συμπόσιο, που οργανώθηκε από τους δύο τελευταίους φορείς, οδήγησε στην έκδοση του παρόντος συλλογικού τόμου, με τον οποίο το Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών προβάλλει τον άγνωστο σε πολλούς *στοχαστή* Μίκη Θεοδωράκη.

Η απότιση φόρου τιμής από το Πανεπιστήμιο Κρήτης στον Μίκη Θεοδωράκη, η έκδοση του παρόντος τόμου από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και η μεγάλη συμμετοχή απλών ανθρώπων και πολλών φοιτητών και επιστημόνων στο Συμπόσιο είναι ένα από τα πολλά δείγματα βαθιάς εκτίμησης και αγάπης της Κρήτης στον άξιο γιο της.

Η δομή και τα περιεχόμενα του τόμου

Ο τόμος χωρίζεται σε πέντε ενότητες – μιας και το πέντε είναι ο «μαγικός» αριθμός του τιμωμένου.

Στην *Πρώτη Ενότητα* περιγράφονται όψεις του βίου, της πολιτείας και του προσώπου του τιμωμένου. Ούτως ή άλλως ατελής, η ενότητα αυτή συνιστά ένα προσχέδιο μιας πιο συστηματικής περιγραφής, ανάλυσης και κατανόησης, που μάλλον θα γίνει στο μέλλον.

Ο *Κώστας Γεωργουσόπουλος* ανατέμνει τον Αναγεννησιακό Θεοδωράκη, ο οποίος ταυτόχρονα έχει και πολλές άλλες ποιότητες – ανθρώπου που πολύ αμφέβαλλε και ακόμη αμφιβάλλει. Το κείμενο του συγγραφέα-ποιητή, ο οποίος γνωρίζει σε βάθος τον τιμώμενο, ανακλά με σαφήνεια τη σύνθεση που χαρακτηρίζει το πρόσωπο, τη ζωή και το έργο του Μίκη Θεοδωράκη. Ο τόμος δεν θα μπορούσε να ανοίξει με καλύτερο κείμενο.

Ο *Γιώργος Νικολακάκης* επικεντρώνεται στα περιεχόμενα της σύνθετης εικόνας ταυτότητας και ετερότητας ενός καθολικού ανθρώπου όπως είναι ο Μίκης Θεοδωράκης – ενός στοχαστή που συνθέτει τον λόγο με τη δράση, ενός ανθρώπου-αινίγματος για την εποχή μας. Ο συγγραφέας, που γνωρίζει διεπιστημονικά και σε βάθος τα ρεύματα της σύγχρονης τέχνης, ωθεί τον αναγνώστη να γνωρίσει πιο συστηματικά τον τιμώμενο ως μεγάλο αφηγητή.

Ο *Γιάννης Κουγιουμουτζάκης* περιγράφει σύντομα τη ζωή και το άγνωστο έργο του τιμωμένου, ενός ανθρώπου που μάλλον βιάστηκε να γεννηθεί.

Στη *Δεύτερη Ενότητα* ο *Μίκης Θεοδωράκης* περιγράφει τη θεωρία του για τη *Συμπαντική Αρμονία*. Είναι το κύριο κείμενο του τόμου. Πρόκειται για μιαν αφήγηση ως προς το περιεχόμενο και τους τρόπους οικοδόμησης μιας προσωπικής –μόνον προσωπικής;– θεωρίας. Η θεωρία αυτή ενώνει, συνθέτει στοιχεία και, στη συνέχεια, οδηγεί τον δημιουργό της σε δράση. Είναι μια γόνιμη συνάντηση του συγγραφέα-συνθέτη-ποιητή με τη μητέρα φύση, με την κοινωνία, την τέχνη, την πολιτική, την καθημερινή ζωή και με αρχαίους και σύγχρονους φίλους του. Και με τη Μούσα. Είναι ένα κείμενο-κλειδί για την κατανόηση της πολύτροπης δημιουργικότητας και ορισμένων σπάνιων «βιωμάτων ολότητας», σύλληψης, κύησης και γέννησης νέων μουσικών ιδεών του Μίκη Θεοδωράκη. Ο συγγραφέας, με λόγο μεστό, τολμηρό και σαφή, περιγράφει δύσβατες περιοχές της μουσικής και της «μαγείας» της – που τόσο φοβούνται οι επιστήμονες των καιρών μας. Παραθέτω μερικά μόνον χαρακτηριστικά σημεία του κειμένου του:

> «Καθώς έγραφα στο πεντάγραμμο μελωδίες που μόλις έβγαιναν μέσα από το τίποτα, τις θεωρούσα σαν ένα μικρό δώρο αλλά ταυτόχρονα και κάτι που αντανακλά ένα μουσικό – αρμονικό αρχέτυπο έξω από εμένα … συνειδητοποιούσα ότι με περιβάλλει ένας ωκεανός ήχων και αρμονιών … συνειδητοποίησα … τη συνύπαρξη Αρμονίας και Χάους, ως μιας πρωτογενούς Αντίθεσης από την οποία πηγάζει η ύπαρξη … μέσα σε κάθε άνθρωπο υπάρχει το είδωλο της Συμπαντικής Αρμονίας που ξυπνά, ερεθίζεται και διεγείρεται μπροστά στα έργα Τέχνης που αντανακλούν πιστά τους Νόμους της… Οτιδήποτε γεννηθεί, κουβαλάει μέσα του τους Νόμους του Χάους και της Αρμονίας … η θεωρία αυτή για την ύπαρξη του Νόμου της Συμπαντικής Αρμονίας υπήρξε βασικά γέννημα της φαντασίας μου ... βρισκόμαστε μπροστά σε ένα φαινόμενο *γονιμοποίησης* κατά το οποίο η ψυχή που θέλει να γεννήσει μουσική προετοιμάζεται … κάπου υπάρχει μια ενιαία δεξαμενή μουσικής απ' όπου προέρχεται το σπέρμα της μουσικής γονιμότητας…».

Στον τόμο, το περιεχόμενο του κειμένου του Μίκη Θεοδωράκη συζητείται, επεκτείνεται στον συμπαντικό και στον ιστορικό χρόνο από άλλους συγγραφείς, γίνεται αιτία διαλόγου και, παράλληλα, μπολιάζει τη διαιρεμένη επιστήμη των καιρών μας με αυτό που πολύτροπα και με συνέπεια υπηρέτησε ο συγγραφέας – τη σύνθεση. Το κείμενό του εμπνέει, διότι ανακλά μια βασική του θέση: τον νηφάλιο και δημιουργικό διάλογο με όλους, σε όλα τα επίπεδα – στο επίπεδο των τεχνών, των επιστημών, του καθημερινού, του προσωπικού και του κοινοτικού βίου, με στόχο μια πιο αρμονική ζωή.

Μια πρώτη εμβριθής θεώρηση ορισμένων σπάνιων «εμπειριών ολότητας» του Μίκη Θεοδωράκη ως συνθέτη γίνεται από τον *Bjorn Merker* – βαθύ γνώστη και ερευνητή της μουσικής στα βιολογικά είδη του πλανήτη. Ο συγγραφέας εξετάζει τη φύση της μουσικής και τη σύνδεσή της με τις εμπειρίες ολότητας του τιμωμένου, μέσω των θεωριών των Hanslick και Schopenhauer – της μουσικής ως κρυπτογραφήματος, που εκτείνεται από τα βάθη των γαλαξιών μέχρι τα βάθη της ανθρώπινης καρδιάς, όπως γράφει στοχαστικά και με ευαισθησία ο συγγραφέας.

Στην *Τρίτη Ενότητα* περιγράφονται ορισμένες αντιπροσωπευτικές θεωρίες της μουσικής και της Αρμονίας των Σφαιρών, οι οποίες αναπτύχθηκαν στην αρχαία και τη νεώτερη Ελλάδα. Οι συγγραφείς παίρνουν τον μίτο από τον Μίκη Θεοδωράκη και προεκτείνουν το θέμα διά μέσου της φιλοσοφικής και της φιλολογικής προοπτικής.

Ο *Βασίλης Κάλφας* περιγράφει με σαφήνεια τη θεωρία του Πλάτωνα για τη νοητική συμπαντική μουσική, που δεν μπορεί να ακουστεί. Η φαντασία του Πλάτωνα στις μεγάλες στιγμές της – οι ψυχές, το κοσμικό αδράχτι στα γόνατα της Ανάγκης, οι Μοίρες, το τραγούδι των Σειρήνων, ο μύθος του Ηρός, διά του οποίου ο Πλάτων, με τη «συστηματική αποφυγή του φαινομένου», συνδέει τη μουσική, την κοσμολογία και την ηθική. Το κείμενο, γραμμένο από έναν σοβαρό μελετητή του Πλάτωνα, μας οδηγεί εύκολα στη δύσβατη και πέραν των αισθήσεων χώρα της νόησης, όπου τόσο άρεσε στον Πλάτωνα να ταξιδεύει.

Ο *Παύλος Καϊμάκης*, ειδικός στη φιλοσοφία της μουσικής, περιγράφει τις θεωρίες για την Αρμονία των Σφαιρών κατά την όψιμη Αρχαιότητα και αναλύει σύντομα και ουσιαστικά τις απόψεις των πολλών υποστηρικτών και των λίγων αρνητών της. Το κείμενο, βασιζόμενο στις σχετικές απόψεις του Κικέρωνα, του Νικόμαχου, του Πλίνιου, του Πλούταρχου, του Κοϊντιλιανού, του Φίλωνα και των Πατέρων της Εκκλησίας, επικεντρώνεται στις περιπέτειες μιας «περίτεχνα διαμορφωμένης θεωρίας» – περιπέτειες που δεν εμπόδισαν τη θεωρία να επιβιώσει για 2.500 περίπου χρόνια.

Ο *Νάσος Βαγενάς* περιγράφει τις απόψεις των Ελλήνων ποιητών του 19ου αιώνα και πιο ειδικά τις απόψεις του Ανδρέα Κάλβου για την αρμονία του Σύμπαντος και τη Μουσική των Σφαιρών. Κατά τον συγγραφέα, διαπρεπή νεοελληνιστή και ποιητή, η θεωρία του Μίκη Θεοδωράκη για τη Συμπαντική Αρμονία συμφωνεί περισσότερο με τις σχετικές απόψεις του Κάλβου παρά με εκείνες του Παλαμά. Ο συγγραφέας επισημαίνει τη σύμπτωση της μεταφοράς των χορδών του αιθέρα του Κάλβου με τη

σύγχρονη θεωρία των χορδών της φυσικής – παρατήρηση κρίσιμη, που λειτουργεί ως πρόλογος της επόμενης ενότητας.

Στην *Τέταρτη Ενότητα* περιγράφονται τα είδη των ήχων που ακούστηκαν πολύ νωρίς στο νεογέννητο Σύμπαν, η φυσική των ήχων, τα κρίσιμα μουσικά πειράματα από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα, καθώς και –συνοπτικά– η θεωρία των υπερχορδών. Αναλύονται, επίσης, τα τραγούδια των φαλαινών, τα οποία ακούστηκαν στη Γη πριν από την εμφάνιση του ανθρώπου.

Ο *Γιάννης Παπαμαστοράκης* περιγράφει τους συμπαντικούς ήχους που ακούστηκαν λίγο μετά την Μεγάλη Έκρηξη, τα χιλιάδες πιθανόν χρόνια που «έπαιζαν» στο νεογέννητο Σύμπαν, τη σιγή τους και το τί δημιούργησαν – ήχους γεννήτορες του σύμπαντος κόσμου. Ένα ενδιαφέρον κείμενο από έναν έμπειρο ερευνητή των σιωπηρών πλέον ουρανών, που μας ωθεί να σκεφθούμε –έστω και απρόθυμα– τις πιθανές διαφορές της σύγχρονης αφήγησης των φυσικών από την αρχαία αφήγηση για τη Μουσική των Σφαιρών.

Ο *Murray Campbell* περιγράφει κρίσιμα μουσικά πειράματα και αρκετές θεωρίες των συνθετών και των φυσικών για την αρμονία, από την εποχή των Πυθαγορείων μέχρι τον 20ό αιώνα. Εξετάζει τα βασικά στοιχεία του ήχου, τη δομή του όπως αποκαλύπτεται στα φασματογραφήματα, ορισμένες κρίσιμες αρχές της θεωρίας της Συμπαντικής Αρμονίας του Μίκη Θεοδωράκη και τα όρια κατανόησης της μουσικής από τους φυσικούς. Ονομαστός ερευνητής της μουσικής ακουστικής, ο συγγραφέας υποθέτει ότι η Μεγάλη Έκρηξη πιθανόν να ήταν ο ήχος μιας συγχορδίας πάνω στις υπερχορδές μιας ουράνιας λύρας και εμείς η ηχώ αυτής της αρχικής αρμονίας.

Η *Katy Payne* περιγράφει τα μακρόσυρτα, γοργά μεταβαλλόμενα τραγούδια των αρσενικών φαλαινών στους ωκεανούς κατά την εποχή του ζευγαρώματος. Τραγούδια πλούσια, που εξελίσσονται με αυτοσχεδιασμό και μίμηση και με μια προκλητική ομοιοκαταληξία, που μπορεί να υπηρετεί τη μνήμη στην προφορική κουλτούρα των πρώτων τραγουδιστών του πλανήτη. Η συγγραφέας, πρωτοπόρος ερευνήτρια του τραγουδιού των φαλαινών και των ελεφάντων, κλείνει το πολύ ενδιαφέρον κείμενό της με τολμηρές απορίες και υπόρρητες απαντήσεις: π.χ., άραγε συνθέτουν μουσική και έχουν αισθητικά κριτήρια οι φάλαινες όπως έχουν οι άνθρωποι;

Η *Πέμπτη Ενότητα* επικεντρώνεται κυρίως στο ανθρώπινο τραγούδι και στη μουσική. Εδώ περιγράφεται η σχέση εγκεφάλου και μουσικής και οι σχέσεις της τελευταίας με την κίνηση, τη συγκίνηση, τον συγχρονισμό που προκαλεί, καθώς και με τους χρόνους που δημιουργεί το σώμα και ο νους. Μεγάλο μέρος της ενότητας καλύπτουν τα θέματα της ανάδυσης, της ανάπτυξης και της επίδρασης της μουσικής στον άνθρωπο. Εξετάζεται, επίσης, η ύπαρξη αρμονίας και δυσαρμονίας σε άτομα, σε δυάδες και σε μεγάλα κοινωνικά σύνολα – από τη συμπαντική στη γήινη, καθημερινή αρμονία. Και δυσαρμονία.

Ο *Robert Turner*, έμπειρος ερευνητής της Γνωστικής Νευρολογίας και των Νευροεπιστημών, περιγράφει την αρμονία των ημισφαιρίων του ανθρώπινου εγκεφάλου. Μέσω ερευνητικών ευρημάτων –ορισμένα από αυτά βασίζονται στη μέθοδο της λειτουργικής απεικόνισης του εγκεφάλου με μαγνητική τομογραφία– ο Turner υποστηρίζει, όπως και ο Μίκης Θεοδωράκης από άλλη σκοπιά, ότι η μουσική και οι κανόνες της αρμονίας είναι έμφυτα στο είδος μας. Κατά τον συγγραφέα, οι εγκεφαλικές περιοχές της γλώσσας συνιστούν μάλλον μια υποσειρά των εγκεφαλικών περιοχών της μουσικής. Ως βιολογικό είδος φαίνεται ότι πρώτα τραγουδήσαμε και μετά μιλήσαμε, όπως υποστήριξε ο Δαρβίνος, πρώτα τραγουδήσαμε και μετά κατασκευάσαμε μουσικά όργανα.

Ο *David Lee* και ο *Benjamin Schögler* περιγράφουν πώς τα ερευνητικά τους ευρήματα και πώς μια νέα ψυχοφυσική θεωρία [η θεωρία τ (ταυ)] για την κίνηση ενισχύουν τη θεωρία του Μίκη Θεοδωράκη για τη Συμπαντική Αρμονία. Καταδεικνύουν με μαθηματικό και περιγραφικό τρόπο σε ποιες υποκείμενες σταθερές είναι ενσωματωμένη η μουσική έκφραση και ποιοι κοινοί νόμοι κυβερνούν τις κινήσεις των ουρανίων σωμάτων και τις επιδέξιες ανθρώπινες κινήσεις που δημιουργούν μουσική. Οι πρωτοποριακές τους έρευνες επεκτάθηκαν σε άλλα, εκτός του δικού μας, βιολογικά είδη και σε πολλές συνθήκες, καθώς και σε περιπτώσεις που χαρακτηρίζονται από δυσαρμονία κίνησης, όπως η νόσος του Parkinson, και τα αποτελέσματα για τη θεραπευτική επίδραση της μουσικής είναι πολύ ενθαρρυντικά.

Η *Carol Feldman* θέτει και απαντά στο ερώτημα «πού» βρίσκεται η μουσική – μέσα ή έξω από τη ζωή και σε ποιον «χώρο», τον πραγματικό ή τον δυνητικό; Μιμείται η τέχνη, με τα εργαλεία του πιθανού, τη ζωή ή μήπως και η ζωή μιμείται την τέχνη; Αναλύοντας τον οριζόντιο και τον κάθετο άξονα της μουσικής μίμησης, η συγγραφέας περιγράφει τη μίμηση αυτή ως μια παράσταση του συνθέτη, ο οποίος κατορθώνει να μοιραστεί με το ακροατήριο συγκινήσεις και στοχασμούς – η μουσική

ως μια «εξωπραγματική» εμπειρία, που βιώνεται από το ακροατήριο ως αληθινή, και που άλλοτε δείχνει και άλλοτε δεν δείχνει στο ακροατήριο πώς να πορευθεί στη ζωή. Ήταν η τελευταία επιστημονική συνάντηση στην οποία συνεισέφερε με ομιλία της η Carol Feldman, μια πολύ παραγωγική ερευνήτρια στην ψυχολογία γενικά και στην ψυχολογία της τέχνης ειδικά. Η συγγραφέας χάρηκε πολύ που γνώρισε προσωπικά τον Μίκη Θεοδωράκη και τη θεωρία του – τη μουσική του την γνώριζε χρόνια πριν, πολύ καλά. Αμέσως μετά το Συμπόσιο, απροσδόκητα, η Carol Feldman έφυγε από τη ζωή. Πρόκειται για το τελευταίο της κείμενο.

Ο Γιάννης Κουγιουμουτζάκης συνοψίζει τα αποτελέσματα μιας σειράς μελετών που διερευνούν τη μίμηση, την αντίληψη των αριθμών και την έκφραση των ρυθμών στη νεογνική και τη βρεφική ηλικία – τρία δομικά συστατικά της μουσικής, προίκα όλων των βρεφών του είδους μας, τρεις βασικές έννοιες της θεωρίας του Μίκη Θεοδωράκη για τη Συμπαντική Αρμονία, στον πυρήνα της οποίας ίσως βρίσκεται η έννοια και η διεργασία του μοιράσματος.

Η *Maya Gratier* εξετάζει πώς ο συντονισμός τριών χαρακτηριστικών του χρόνου (παλμός, ποιότητα, αφήγηση) στους αυτοσχεδιασμούς των μουσικών της τζαζ και στους αυτοσχεδιασμούς της επικοινωνιακής μουσικότητας μητέρας-βρέφους παράγει, μέσω μιας κοινής, δημιουργικής πρόβλεψης, μουσικές μορφές, διαπροσωπικούς δεσμούς και μιαν αίσθηση του ανήκειν. Η αίσθηση του ανήκειν, όπως δείχνει η έρευνα της πολλά υποσχόμενης νεαρής συγγραφέως και ενεργού ερευνήτριας στον χώρο της ψυχολογίας της μουσικής, είναι κρίσιμη για την ταυτότητα των μουσικών της τζαζ και διαφορετική ανάμεσα στις ημεδαπές και στις ξεριζωμένες μετανάστριες μητέρες – είναι βίωμα το οποίο επιδρά στην αίσθηση εμπιστοσύνης που αναπτύσσεται στο βρέφος. Η συγγραφέας τονίζει τις ομοιότητες της μουσικής και της κοινωνικής εμπειρίας, ενός βιώματος τού «εμείς», που μας φέρνει μέσα στη ροή της εμπειρίας τού άλλου. Αν οι *Δρόμοι του Αρχάγγελου* είχαν μεταφραστεί στα αγγλικά, η συγγραφέας θα διαπίστωνε ότι ο Μίκης Θεοδωράκης δείχνει με ποιον τρόπο οι Νέγροι μουσικοί χρησιμοποιούν τη μουσική τζαζ για να αποκτήσουν «τη δική τους νέγρικη ταυτότητα» έναντι των Λευκών (Θεοδωράκης, 1986, τ. 1, σ. 68).

Η *Lori Custodero*, έμπειρη και παραγωγική ερευνήτρια της μουσικής ανάπτυξης και εκπαίδευσης, περιγράφει ποια συγκεκριμένα παιδικά βιώματα υπηρετούν στην ενήλικη ζωή τη μουσική και τον στοχασμό. Αναλύει ορισμένα παιδικά βιώματα του Μίκη Θεοδωράκη και μέσω της πολύ ενδιαφέρουσας μουσικολογικής και εκπαιδευτικής έρευνάς της περιγράφει περίπλοκες μουσικές δημιουργίες των παιδιών, τα οποία

επιθυμούν να επικοινωνήσουν, να εκφραστούν, να εξερευνήσουν το άγνωστο, να αντέξουν την κριτική, να βρουν μιαν αρμονία στον ήχο και στον εαυτό τους, να παραδεχθούν την άγνοια, να αγαπήσουν τα λάθη τους, να ζήσουν το «μέγιστο δυνατό κράμα ελευθερίας και ελέγχου» – εύηχα, οικουμενικά κληροδοτήματα της παιδικής ηλικίας.

Ο *Jerome Bruner*,[1] ένας επιστήμονας-μύθος στον χώρο της ψυχολογίας και των κοινωνικών επιστημών, ετών 92, τελειώνει το κείμενό του ως εξής:

> «Θα ήθελα να τελειώσω τις παρατηρήσεις μου εκφράζοντας την εκτίμησή μου στον δικό μας Μίκη Θεοδωράκη. Διότι ο Μίκης μάς ενέπνευσε να αναζητήσουμε και να δούμε τη βαθιά σύνδεση μεταξύ διαφορετικών και, καμιά φορά, συγκρουόμενων μορφών αρμονίας… Αυτή η αρμονία είναι δυναμική, όχι μια εξεζητημένη και στατική ουτοπία. Σε έναν τέτοιο κόσμο, η *αναζήτηση* της Συμπαντικής Αρμονίας είναι αυτό που δίνει στόχο στη ζωή, ανεξάρτητα από το αν θα βρούμε αυτό που ψάχνουμε ή όχι. Βγάζω το καπέλο μου στον Μίκη διότι…».

Στο κείμενό του ο *Jerome Bruner*, επέλεξε, έτσι «για αντίθεση», να επικεντρωθεί στη φύση και στις μορφές δυσαρμονίας που επικρατούν στην πατρίδα του, τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Θέτει και απαντά στο θεμελιακό ερώτημα αν η αρμονία είναι μια «φυσική ανθρώπινη κατάσταση» σε μεγάλα κοινωνικά σύνολα. Στην απάντησή του κάνει χρήση βασικών απόψεων ενός άλλου μεγάλου της ψυχολογίας, του Σίγκμουντ Φρόυντ, ο οποίος ανέλυσε τη *δυσφορία μέσα στον πολιτισμό*. Ο Bruner δείχνει πώς το Σύνταγμα της χώρας του, με τη διάκριση των αλληλο-υπονομευόμενων εξουσιών, ελέγχει ή/και παράγει διχόνοια, φατρίες και ανταγωνισμό. Αναλύει με ποια στρατηγική δημιουργείται η ουτοπία μιας δήθεν συλλογικής αρμονίας. Με παραδείγματα –πόλεμος στο Ιράκ, φτώχεια, προβληματική απονομή δικαιοσύνης και υποβαθμισμένη δημόσια εκπαίδευση– καταδεικνύει γιατί τον *ανησυχεί* το ιδεώδες μιας ανύπαρκτης αρμονίας που επικρατεί στην πατρίδα του. Το ερμηνευτικό και αποκαλυπτικό αυτό κείμενο είναι καρπός τού διεπιστημονικού νου ενός σπάνιου ανθρώπου, ευφυούς ερευνητή, καινοτόμου θεωρητικού, αφοσιωμένου επιστήμονα, πρωτοπόρου ψυχολόγου και ενεργού πολίτη – κείμενο που εκκινεί από, και γεννά, μια διάθεση ανατροπής, η οποία φανερά χαρακτηρίζει ολόκληρο το επιστημονικό

1 Για στοιχεία της βιογραφίας και του πρωτοποριακού θεωρητικού και ερευνητικού έργου τού Jerome Bruner βλ.: Γ. Κουγιουμουτζάκης, «Σημείωμα του επιμελητή έκδοσης», στο J. Bruner (2004), *Δημιουργώντας ιστορίες. Νόμος, λογοτεχνία, ζωή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 11-27.

έργο του Jerome Bruner. Αυτό ακριβώς –την ανατροπή– πρότεινε «συνωμοτικά» στον Μίκη Θεοδωράκη!

Ο *Colwyn Trevarthen*[2] κλείνει την ενότητα και τον τόμο με ένα κείμενο-πρότυπο του τί σημαίνει ανοιχτός νους. Ο συγγραφέας συνθέτει με τον δικό του τρόπο, όπως και ο Μίκης Θεοδωράκης, ο οποίος, φανερά, τον εμπνέει. Το διεπιστημονικό αυτό κείμενο τελειώνει ως εξής:

> «*Μίκη*, έχω διαβάσει τη ζωή σου. Γνωρίζω ... ότι δεν ήμουν –σαν εσένα– γενναίος... Στη Νέα Ζηλανδία με γοήτευσαν από νωρίς τα φυτά και τα πουλιά του δάσους μιας όμορφης χώρας. Επηρεάστηκα εν μέρει από τον πανθεϊσμό του κόσμου των Μαορί, που ήταν φτιαγμένος από μύθους, πριν οι πρόγονοί μου έλθουν και μεταμορφώσουν την κουλτούρα τους. Η Κρήτη μού θυμίζει αυτό το είδος της αρχαίας προφορικής και ποιητικής ιστορίας της ζωής, μιας ζωής που βρίσκεται σε επαφή με τη φύση. Ίσως αυτό προσπαθώ να ανακτήσω όταν μελετώ τους τρόπους επικοινωνίας των βρεφών. Νομίζω ότι το σύμπαν μου ήταν πιο κοντά στη Γη από το δικό σου και, ίσως, πιο ορατό παρά ακουστό, τουλάχιστον ωσότου να ακούσω τη μουσικότητα που γαλουχεί την κίνηση της ζωής από τα γεννοφάσκια της... Αναγνωρίζω ότι μοιραζόμαστε ορισμένες αποκαλύψεις της παιδικής ηλικίας συναφείς με την ενέργεια της ζωής, και την κωμωδία της. Σε ευχαριστώ που μας αφηγήθηκες τις ανακαλύψεις σου. Σε ευχαριστώ για την όμορφη τέχνη που δημιούργησες».

Στο κείμενο του, ο Colwyn Trevarthen αναπτύσσει μια βασισμένη στην έρευνα πρόταση σύζευξης της θεωρίας του για την έμφυτη διυποκειμενικότητα με ορισμένα κρίσιμα στοιχεία της θεωρίας του Μίκη Θεοδωράκη για τη Συμπαντική Αρμονία. Επίκεντρο του κειμένου είναι η επικοινωνιακή μουσικότητα κατά τη βρεφική ηλικία και η ανάπτυξη του νοήματος μέσα στον ρυθμό και στη συμπάθεια. Η διεπιστημονική πρόταση του Colwyn Trevarthen μπορεί να ενοχλεί την, συχνά στεγνή και άμουση, κατακερματισμένη επιστήμη των καιρών μας, προωθεί, όμως,

---

2 Ο Colwyn Trevarthen, μαθητής και συνεργάτης του Jerome Bruner και του Roger Sperry (Νόμπελ 1981, για τη λειτουργική ειδίκευση των εγκεφαλικών ημισφαιρίων) είναι ένας ονομαστός, σεμνός επιστήμονας στον χώρο της ψυχοβιολογίας και δραστήριος ερευνητής της βρεφικής ανάπτυξης. Είναι δημιουργός μιας από τις πιο σοβαρές, σύγχρονες ψυχο-βιολογικές θεωρίες αιχμής για την ανθρώπινη ανάπτυξη. Για στοιχεία της βιογραφίας και της θεωρίας του βλ. Γ. Κουγιουμουτζάκης (1997), Παρουσίαση του Colwyn Trevarthen κατά την αναγόρευσή του σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. *Ψυχολογικά Θέματα, 8*, 1-3, 23-30. Βλ. επ. στο Κουγιουμουτζάκης, Μαρκοδημητράκη και Κοκκινάκη (υπό έκδοση). Η θεωρία της έμφυτης διυποκειμενικότητας: Βασικές αρχές. Στο Σ. Χριστογιώργος (επ. έκδ.). *Ψυχοδυναμική και Κοινοτική Παιδοψυχιατρική. Προς τιμήν του Γιάννη Τσιάντη*. Αθήνα: Καστανιώτης.

την ιδέα του Μίκη Θεοδωράκη για τη συνεργασία τέχνης και επιστήμης, με στόχο την κατανόηση της φύσης και της ζωής. Η ψυχοβιολογική μελέτη της ζωής, ήδη από την εμβρυϊκή και τη βρεφική ηλικία, μας δείχνει πώς αρχίζει, πώς αναπτύσσεται και πώς τροχοπεδείται η αρμονία στο ανθρώπινο είδος. Σημειώνω μερικά μόνον χαρακτηριστικά σημεία του κειμένου:

> «Η φύση αναπτύσσεται... μεταξύ τάξης και χάους, και πρέπει να διατηρεί ένα ρυθμό ύπαρξης... Προσπαθούσα να καταλάβω τα κίνητρα που ενυπάρχουν στον νου... των βρεφών ... η μουσική δεν είναι συνήθης φυσική – είναι προϊόν του ανθρώπινου νου μέσα σε ένα ανθρώπινο σώμα... Οι αρμονίες που δίνουν μορφή και πορεία στη ζωή μας είναι ψυχολογικές ... Όλες οι κινήσεις των ζώων είναι ρυθμικές ... προσπάθησα να καταλάβω τη "μουσικότητα" της επικοινωνίας μεταξύ μητέρας και βρέφους – τον *ρυθμό* της κίνησης, και τη *συμπάθεια* των συγκινήσεων που εκφράζονται στη μελωδία και στην αρμονία της φωνής... Μπορεί να διακρίνουμε δύο οδούς προς την πρακτική και την ενθουσιώδη ζωή μέσα στην κοινωνία, που αντιστοιχούν στα δύο είδη τελετουργιών, την Απολλώνια και την Διονυσιακή, *με τις οποίες, όπως μας είπες Μίκη, εορταζόταν και ρυθμιζόταν η κοινοτική* ζωή στην αρχαία Ελλάδα... Η θλιμμένη μουσική της ομιλίας μιας καταθλιπτικής μητέρας... Τα βρέφη προσελκύονται από τον ήχο της μουσικής και κινούνται ρυθμικά για να μοιραστούν την ενέργειά της... Ένα τυφλό βρέφος ... «διευθύνει» το τραγούδι της μητέρας του... Αυτό απαιτεί παραδοχή της ικανότητας των οργανισμών να *δημιουργούν τον χρόνο*... Δρούμε, και μέσα σε λίγα δευτερόλεπτα ... έχουμε την εμπειρία εκείνου που βιώνουμε. Αυτό είναι το συνειδητό μας παράθυρο στον κόσμο ... είναι το "ψυχολογικό παρόν"... Αυτός είναι ο χρόνος δράσης στις τέχνες του χορού και της *μουσικής ... και της ποίησης... Δεν χρειάζεσαι να είσαι μουσικός για να* έχεις αυτούς τους χρόνους μέσα σου... Γεννήθηκες με αυτούς...»

Αυτή, συνοπτικά, είναι η δομή και τα περιεχόμενα του παρόντος συλλογικού τόμου. *Οι συγγραφείς του, με τρόπο διεπιστημονικό, προσπάθησαν* να απαντήσουν στην πρόκληση που ονομάζεται μουσική και αρμονία. *Ο λόγος τους ανακλά ίσως ορισμένα όρια του σύγχρονου επι*στημονικού λόγου, την όποια –κατακερματισμένη– ισχύ του, αλλά και την πρόοδο στη μείωση της άγνοιας.

Το Μεγάλο Αστείο

Ο τόμος επικεντρώνεται, παράλληλα, στην πρόκληση που ονομάζεται θεωρία της Συμπαντικής Αρμονίας, η οποία δομήθηκε από έναν «κοινό θνητό» κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Και άλλοι πριν από

αυτόν, ίσως περισσότερο σοφοί, είχαν συλλάβει παρόμοιου τύπου μεγα-θεωρίες. Λίγοι, ωστόσο, σαν αυτόν πάλεψαν, άλλοτε με περιορισμό των λαθών και άλλοτε με σωστές κινήσεις, να κάνουν στο μέτρο του δυνατού –και συχνά του αδύνατου– τη θεωρία τους πράξη. Σε συνθήκες δύσκολες, καιρούς άμουσους, χρόνια δίσεκτα. Και πέτρινα. Το τίμημα, για την προσωπική του υγεία και ευημερία, ατίμητο, έστω και αν αυτός γράφει ότι όσα έπαθε «ήταν αυτά ακριβώς που έπρεπε να γίνουν» (Θεοδωράκης, 1987, *Οι Δρόμοι του Αρχάγγελου*, τ. 3, σ. 34).

Ο άνθρωπος αυτός ταξίδεψε πολλές φορές από τη Γη στον ουρανό και πάλι πίσω στη Γη και ξανά στον ουρανό – μια ζωή το ίδιο δρομολόγιο. Μίλησε νωρίς και εξακολουθεί να μιλά μυστικά με τη Μούσα – εξοργιστική για πολλούς εύνοια της Θεάς στους συνθέτες. Νοσταλγικά πάντοτε επέστρεφε στη Γη και στη χαρά της ζωής και με μελωδίες, στίχους, κείμενα και δημόσιες πράξεις μάς αφηγείται τί «είδε» και τί «άκουσε» στους ουρανούς του νου του – εκεί που τον βύθιζε η εκρηκτική φαντασία του. Θέλει, όπως κάποιοι βασανισμένοι πρόγονοί του, να φωτίσει λίγο ακόμη τη γκρίζα Γη. Ειδικά σήμερα που το γκρίζο και η στάχτη απειλούν, όσο ποτέ πριν, τη ζωή στον πλανήτη.

Ένιωθε, όμως, ξένος και στον ουρανό και στη Γη.[3] Ο ίδιος βέβαια για την σκληρή δεκαετία (1939-1949), παρά τις εκ των υστέρων οδυνηρές αποκαλύψεις και απομυθοποιήσεις, θα πει χωρίς περιστροφές ότι:

> «...ο δρόμος που ακολούθησα υπήρξε δική μου επιλογή. Κανείς δεν με παρέσυρε. Κανείς δεν με ξεγέλασε... Έτσι η Μακρόνησος υπήρξε δική μου επιλογή. Στην Ελλάδα του 1948-49 δεν μπορώ να δω πουθενά αλλού τον εαυτό μου... Είχα αποφασίσει να ακολουθήσω ώς το τέρμα τον δρόμο της Συμπαντικής Αρμονίας, που για μένα είχε πάρει τη μορφή της Μουσικής... [που] δεν ήταν νότες στο χαρτί και ήχοι στην ορχήστρα. Ούτε διανοητικά παιχνίδια. Ήταν ο άλλος εαυτός μου που έπρεπε να βρω, γιατί αυτός κρατούσε φυλαγμένο το μυστικό της Αρμονίας» (ό.π.).

Παρά την εκ των υστέρων διεθνή αναγνώριση του Μίκη Θεοδωράκη, νομίζω ότι αυτός παραμένει ξένος, ανέστιος, μοναχικός, δημιουργικός και συνεχίζει το ίδιο δρομολόγιο εκεί και εδώ – η ίδια πάντα περιπλάνηση, η αναζήτηση, η αμφιβολία, *τα σκληρά σαν πέτρα ερωτήματα*, η σύνθεση, το ίδιο πάντα αμάραντο αίτημα: μια πιο υποφερτή, πιο δίκαιη, πιο ελεύθερη, πιο αρμονική ζωή. Για όλους. Γνωρίζει, βέβαια, όπως τονίζει στον παρόντα τόμο, ότι πρόκειται για ένα ακατανόητο «...*Παιχνίδι* χωρίς αρχή και τέλος, χωρίς νόημα ή σκοπό», ή ότι πρόκειται για τη «μόνη αλή-

3 Βλ. κείμενο του γράφοντος στην Πρώτη Ενότητα του τόμου.

θεια», τη «δωρεά της ζωής για τη ζωή», που δεν είναι παρά ένα «μεγάλο αστείο», μια ζωή «...που πρέπει να την ταξιδέψεις ηδονικά, ειρηνικά, φιλικά, όμορφα, ουσιαστικά» και ελεύθερα – μια «οριστική» ελευθερία που του χάρισε η έντονη επαφή του με την Κρήτη (ό.π., τ. 4, σ. 272).

Η «ελληνοαμερικανική Επανάσταση» και η επιμέλεια του τόμου

Το όλο «κλίμα» του Συμποσίου και όσα βιώσαμε πριν, κατά τη διάρκειά του και μετά, πολύ δύσκολα αποδίδονται στα «πρακτικά» του. Ήταν η αγωνία και η χαρά της διεπιστημονικής προσπάθειας. Ήταν η πρόκληση της από κοινού ανίχνευσης του φαινομένου της μουσικής, που μας έλκει *σαν μαγνήτης, προκαλώντας με την απροσπέλαστη μαγεία* της τις δυνάμεις κατανόησής μας. Ήταν η πικρή συνειδητοποίηση των ορίων της διασπασμένης επιστήμης των καιρών μας, η υπονόμευση της επιστημονικής έπαρσης, η δίψα για γνώση και συνεργασία και η επιθυμία όλων μας για περισσότερη αρμονία μέσα μας και γύρω μας. Ήταν η σύγκλιση θεωριών από τους χώρους της τέχνης, της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και των σύγχρονων επιστημών – ο διάλογος. Ήταν ο προκλητικός για τους επιστήμονες λόγος του *στοχαστή* Μίκη Θεοδωράκη και η απρόσμενη ενίσχυση καίριων σημείων της θεωρίας του από σύγχρονα ερευνητικά ευρήματα, η παρουσίαση των οποίων έγινε στο Συμπόσιο – ενίσχυση που ούτε ο ίδιος ούτε άλλοι την υποψιάζονταν. Ήταν η δημόσια παρουσίαση σε διαφάνειες *ολόκληρου* του έργου του και η δημόσια αναγνώριση της μεγάλης μας άγνοιας για τον άνθρωπο, τον δημιουργό και τον *στοχαστή* Μίκη Θεοδωράκη. Ήταν ο απρόσμενα μεγάλος αριθμός συνέδρων – επιστημόνων από πολλά γνωστικά πεδία, φοιτητών από όλα τα Πανεπιστήμια της χώρας και από αρκετά Πανεπιστήμια του εξωτερικού, ξένων ερευνητών του μουσικού του έργου και κυρίως «απλών» ανθρώπων, οι οποίοι συμμετείχαν ενεργά στον διάλογο του Συμποσίου. Ήταν που τον τελευταίο λόγο δεν τον είχαν οι επιστήμονες, αλλά η μουσική.

Στο τέλος του Συμποσίου, κατά πώς έπρεπε, σωπάσαμε. Αφεθήκαμε στη μαγεία πέντε έργων του συνθέτη, έργων άγνωστων στο κοινό. Πήγαμε εκεί που η επιστήμη απλώς δεν μπορεί να πάει.[4]

---

4 Τα πέντε έργα ήταν: 1. *Το κοιμητήριο* (1946) – μεταγραφή για κουαρτέτο εγχόρδων από τον συνθέτη ενός ομότιτλου έργου, γραμμένου το 1945, αρχικά για χορωδία και ορχήστρα εγχόρδων. 2. *Ο Ελικών* (1952) – Allegro con fuoco, Largo – μεταγραφή (2004) για πιάνο και κουαρτέτο εγχόρδων από τον συνθέτη ενός ομότιτλου κοντσέρτου για πιάνο και συμφωνική ορχήστρα. 3. *Τα Λυρικότατα* (1996) – Της νύχτας το όνειρο, Αυτό το καλοκαίρι – μεταγραφή (2005) για φωνή, πιάνο και

Ήταν, επίσης, η συνωμοτούσα και επικίνδυνη εφηβεία δύο συνέδρων, 92 και 82 ετών, οι οποίοι γνωρίστηκαν το απόγευμα της 9ης Μαρτίου 2006 – παραμονή του Συμποσίου. Το βράδυ, στο δείπνο γνωριμίας των ομιλητών, ο Jerome Bruner πήρε ένα ποτήρι κρασί και πήγε στο τραπέζι του Μίκη Θεοδωράκη. Ήπιαν στη γνωριμία τους. Ήταν χαρούμενοι. Μετά απομονώθηκαν. Σοβάρεψαν. Άρχισαν να μιλούν σιγά. Συνωμοτικά. Ύστερα έσφιξαν τα χέρια. Στη λήξη του Συμποσίου, 11 Μαρτίου 2006, τρεις επίτιμοι διδάκτορες του Πανεπιστημίου Κρήτης, ο Μίκης Θεοδωράκης, ο Colwyn Trevarthen και ο Jerome Bruner σχολίασαν τις εργασίες του. Στην παρέμβασή του ο Μίκης Θεοδωράκης είπε:

> «...προχθές το βράδυ, ο Jerry εκεί στην ταβέρνα με πλησίασε και μιλώντας για τη σημερινή κατάσταση, την παγκοσμιοποίηση και ιδιαίτερα τον ρόλο που παίζουν οι Ηνωμένες Πολιτείες, περίπου με κάλεσε να κάνουμε μαζί μια Επανάσταση. Καταλαβαίνετε λοιπόν ότι αυτό για μένα είναι βούτυρο στο ψωμί. Να κάνω Επανάσταση και με έναν Αμερικάνο, όπως είναι ο καθηγητής Bruner, εναντίον της Αμερικής! Τού είπα, πάντως, ότι είμαι πάρα πολύ επικίνδυνο άτομο, δεν το ήξερε ο άνθρωπος, είμαι πάρα πολύ επικίνδυνο άτομο...» (χειροκροτήματα και γέλια από το ακροατήριο).

Η εφηβεία, παρά τις προδοσίες του σώματος, φαίνεται ότι δεν τελειώνει στα 18, στα 22, στα 82 και στα 92 χρόνια. Ίσως ποτέ, ιδίως σε κάποια τρομερά παιδιά του 20ού και του 21ου αιώνα, που θα εξακολουθήσουν να μπολιάζουν με τα έργα τους και τους επόμενους αιώνες. Αυτό συνέβαινε *πάντοτε με τους πρωτοπόρους του είδους μας.*

Πώς μετά από αυτό το «κλίμα», που δεν μπορεί να αποτυπωθεί με λέξεις, οι συγγραφείς των κειμένων να μην νιώσουν πιο ελεύθεροι από την τυπολατρική δεοντολογία γραφής «πειθαρχημένων» άρθρων, παρά τις ευγενικές «οδηγίες» του επιμελητή έκδοσης; Ή μήπως ο τελευταίος παραβίασε πρώτος –δεν ήθελε και πολύ– τον τυπικό κανόνα των οδη-

---

κουαρτέτο εγχόρδων από τον συνθέτη ενός ομότιτλου κύκλου που γράφτηκε το 1996 πάνω σε ποίηση του αδελφού του *Γιάννη Θεοδωράκη*. 4. *Η Βεατρίκη στην Οδό Μηδέν* (1987) – Με πουλιά τρελά, Βεατρίκη, πάψε να γελάς, Η Βεατρίκη στην Οδό Μηδέν, Μεγάλη Άρια της Βεατρίκης – 4 τραγούδια από τον ομότιτλο κύκλο σε ποίηση Διονύση Καρατζά και Μίκη Θεοδωράκη (1987) σε μεταγραφή από τον συνθέτη (2005) *για φωνή και κουαρτέτο εγχόρδων*. 5. *Σεξτέτο* (1947) – *Πρελούδιο* και Χορικό, Scherzo, Finale – για πιάνο, φλάουτο, πιάνο και κουαρτέτο εγχόρδων.

Τα έργα, με ευθύνη του Γιώργου Δεμερτζή, ερμηνεύθηκαν από την Τατιάνα Παπαγεωργίου (πιάνο), τον Χάρη Αδριανό (βαρύτονο), τον Παναγιώτη Δράκο (φλάουτο) και το *Νέο Ελληνικό Κουαρτέτο* με τον Γιώργο Δεμερτζή (βιολί), τον Δημήτρη Χανδράκη (βιολί), τη Χαρά Σειρά (βιόλα) και τον Απόστολο Χανδράκη (τσέλο).

...οι συνωμότες Jerome Bruner και Μίκης Θεοδωράκης, μιλούν για την Επανάσταση...

Τρεις επίτιμοι διδάκτορες του Πανεπιστημίου Κρήτης, ο Jerome Bruner, ο Μίκης Θεοδωράκης και ο Colwyn Trevarthen, σχολιάζουν τις εργασίες του Συμποσίου.

γιών για τις ίδιες με τους άλλους συγγραφείς αιτίες; Ειδικά στον παρόντα τόμο, η επίπλαστη ομοιομορφία θυσιάστηκε στο όνομα της ποικιλίας *τρόπων σκέψης*, της *αρμονίας* των *διαφορετικών τρόπων* γραφής και της ελευθερίας έκφρασης. Παραβλέπω ή πιο ορθά παρατηρώ με περιέργεια (και κατά βάθος με χαρά) ότι ορισμένοι συγγραφείς κατέθεσαν πολύ μικρά ή πολύ μεγάλα κείμενα, κάποιοι σε μορφή προσωπικών *επιστολών προς τον τιμώμενο*, *άλλοι συνδύασαν τον επιστημονικό* με τον ποιητικό λόγο, άλλοι έδωσαν κείμενα χωρίς βιβλιογραφία και ορισμένοι «έπαιξαν» άφοβα στο όριο επιστήμης και τέχνης. Τηρήθηκε ο τρόπος γραφής που επέλεξε κάθε συγγραφέας για τις βιβλιογραφικές αναφορές που γίνονται μέσα στο κείμενο – ορισμένοι προτίμησαν να

παραπέμπουν σε υποσημειώσεις και να γράφουν τη βιβλιογραφία στο τέλος της αντίστοιχης σελίδας και άλλοι στο τέλος του κειμένου. Έτσι, καταργημένος εξαρχής και επί του τύπου ως επιμελητής έκδοσης, επικεντρώθηκα στα βασικά.

Στα ελληνικά κείμενα έγιναν ελάχιστες φιλολογικές διορθώσεις με την άδεια των συγγραφέων. Στα αγγλικά κείμενα –ως ομάδα εργασίας– μας απασχόλησε πολύ η ακρίβεια της μετάφρασης, συχνά δύσκολων όρων από πολλές επιστήμες, η όσο γίνεται πιο ακριβής «μεταφορά» του νοήματος και, στο μέτρο του δυνατού, η «απόδοση» του ύφους, του αρώματος τόλμης και *επιστημονικής βεβαιότητας* που χαρακτηρίζουν ορισμένα από τα αγγλικά κείμενα. Μας απασχόλησε, επίσης, η όσο το δυνατόν καλύτερη αναπαραγωγή των δύσκολων γραφικών που συνοδεύουν ορισμένα κείμενα. Όπου χρειάστηκε, οι συγγραφείς μάς παρείχαν τις απαραίτητες διευκρινίσεις.

Η έμπειρη συνάδελφος Μαρία Σόλμαν έκανε με μεράκι πιστή και ακριβή μετάφραση δύσκολων άρθρων. Ανταποκρίθηκε με σοβαρότητα και συνέπεια στις μεταφραστικές προκλήσεις κειμένων από πολλές επιστήμες, σε αυτήν την τρίτη κατά σειρά παραγωγική συνεργασία μας. Ο Βίκτωρ Αθανασιάδης έκανε με παραδειγματική φροντίδα τη φιλολογική επιμέλεια της μετάφρασης. Βαθύς γνώστης της ελληνικής και άλλων γλωσσών, όχι μόνον ήλεγξε την ακρίβεια της μετάφρασης, αλλά προχώρησε σε καίριες παρατηρήσεις που έδωσαν λύσεις σε δύσκολα μεταφραστικά προβλήματα – η συνεργασία μαζί του είναι μια μαθητεία στην ακριβή χρήση της γλώσσας μας. Ο έμπειρος σε μεταφράσεις νευροεπιστημονικών όρων συνάδελφος Αζαρίας Καραμανλίδης ήλεγξε την ακρίβειά τους στο κείμενο του Robert Turner. Ο Γιάννης Παπαδόγγονας ήλεγξε όρους της φυσικής στο κείμενο του Murray Campbell και, επί πλέον, πρότεινε λύσεις στη μετάφραση μουσικών όρων. Ο συνάδελφος Δημήτρης Καραγιαννάκης ήλεγξε με σοβαρότητα την ακρίβεια απόδοσης στη γλώσσα μας μαθηματικών όρων στα κείμενα των Murray Campbell και Robert Turner. Ο μουσικός, συνεργάτης μου στην έρευνα και υποψήφιος διδάκτορας ψυχολογίας Δημήτρης Αντωνακάκης ήλεγξε τους μουσικούς όρους των κειμένων και πρότεινε σοβαρές μεταφραστικές λύσεις ακόμη και σε θέματα μη μουσικά, ειδικά σε θέματα ψυχολογίας. Η Τασούλα Μαρκομιχελάκη έκανε τον τελευταίο έλεγχο των δοκιμίων, πριν ο τόμος σταλεί για έκδοση. Μελέτησα συστηματικά τα πρωτότυπα και τα μεταφρασμένα κείμενα πολλές φορές, συμμετείχα στη βάσανο της μετάφρασης και της επιμέλειας (φιλολογικής και άλλης) και, έπειτα από ψάξιμο πολύ, καταλήγαμε με τους συνεργάτες στην

επίλυση των επιμέρους προβλημάτων. Όταν υπήρχαν περισσότερες από μία λύσεις, έπαιρνα την ευθύνη, ειδικά για έννοιες και όρους με πολλές σημασίες που δύσκολα αποδίδονται με μία μόνον ελληνική λέξη, όπως είναι π.χ. η αγγλική λέξη mind,[5] πληθυντικός minds, με τις οκτώ τουλάχιστον σημασίες της στην αγγλική ψυχολογική ορολογία. Τα λίγα σχόλια του επιμελητή έκδοσης και των συνεργατών του παρατίθενται με τη μορφή υποσημειώσεων. Είναι αυτονόητο ότι οι επισημάνσεις και οι παρατηρήσεις των αναγνωστών θα μας είναι πολύτιμες. Οποιαδήποτε αδυναμία της παρούσας έκδοσης βαρύνει τον επιμελητή της.

Ευχαριστίες για την έκδοση του τόμου

Ευχαριστώ θερμά:

- τον Μίκη Θεοδωράκη για την συγγραφή του κεντρικού κειμένου του τόμου, την παραγωγική συνεργασία μας, τη συνεχή ηθική συμπαράσταση και την εμπιστοσύνη που μου έδειξε στην επιμέλεια της έκδοσης του τόμου, καθώς και για τη θερμή φιλία του.
- τους Έλληνες και τους ξένους συναδέλφους που πρόθυμα ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση συμμετοχής στον τόμο με τα μεστά και ενδιαφέροντα κείμενά τους. Η συλλογή των σοβαρών εργασιών τους κάνει δυνατή την έκδοση του παρόντος έργου.
- ένα προς ένα τα μέλη της ομάδας που συνεργαστήκαμε για τη μετάφραση και την επιμέλεια όλων των κειμένων του τόμου – τη Μαρία Σόλμαν, τον Βίκτορα Αθανασιάδη, τον Αζαρία Καραμανλίδη, τον Γιάννη Παπαδόγγονα, τον Δημήτρη Καραγιαννάκη, τον Δημήτρη Αντωνακάκη, την Τασούλα Μαρκομιχελάκη και την Ειρήνη Λυδάκη. Χωρίς τον κόπο, τις γνώσεις, τη συνεργατική στάση και την έγνοια τους η έκδοση του τόμου δεν θα ήταν δυνατή.
- τον Στέφανο Τραχανά, συνάδελφο και Διευθυντή των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης, ο οποίος με νου ανοικτό υποδέχθηκε την έκδοση ενός διεπιστημονικού τόμου αφιερωμένου στον Μίκη Θεοδωράκη, μου εμπιστεύθηκε την επιμέλεια της έκδοσης και ενίσχυσε ηθικά και υλικά κάθε βήμα της προσπάθειας.
- τη Διονυσία Δασκάλου των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης, πρώτα για τη συνεχή ηθική υποστήριξη και, μετά, για όσα πάλι επέτυχε με σοβαρότητα, κόπο, φαντασία και μεράκι – την τεχνική επιμέλεια και την τυπογραφική φροντίδα της έκδοσης, τις ιδέες, την έγνοια της και τον συντονισμό της επικοινωνίας των μελών της ομάδας εργασίας και τις κρίσιμες παρατηρήσεις στη φιλολογική επιμέλεια των κειμένων.
- την Ιωάννα Λιαδάκη για τη σχεδίαση των σχημάτων και την ψηφιακή επεξεργασία των εικόνων.

5 Βλ. Reber, A. S. (1995). *Penguin Dictionary of Psychology*. 2nd ed. London. Penguin Books, σ. 460-1.

- τέλος, αλλά κυρίως, τη σύντροφό μου Στελλίτσα Παπαχατζάκη και τον γιο μας Χριστόφορο για την υπομονή τους και τη συνεχή κατανόηση, φροντίδα, πρακτική βοήθεια και ηθική στήριξη σε όλες τις «ατέλειωτες» φάσεις και σε κάθε επίπεδο αυτής της προσπάθειας. Για όλα.

Ευχαριστίες για το Συμπόσιο

Χωρίς το Συμπόσιο δεν θα υπήρχε ο ανά χείρας τόμος. Ευχαριστώ θερμά:

- το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, την Περιφέρεια Κρήτης, τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου, το Πανεπιστήμιο Κρήτης και το Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, που έθεσαν υπό την αιγίδα τους και υποστήριξαν οικονομικά το Συμπόσιο. Είμαστε ευγνώμονες στη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου, που, μετά από τη θετική εισήγηση του Νομάρχη κ. Δημήτρη Σαρρή, υποστήριξε με μια γενναία χορηγία το Συμπόσιο, το οποίο οργανώσαμε από κοινού.
- τον Μίκη Θεοδωράκη για την ενεργό συμμετοχή του στο Συμπόσιο. Η παρουσία του ήταν με πολλούς τρόπους καταλυτική και τιμητική για όλους και ιδίως για την Κρήτη. Το ίδιο τιμητική ήταν η παρουσία της συζύγου του Μυρτώς και των παιδιών τους Μαργαρίτας και Γιώργου, τους οποίους ευχαριστώ από καρδιάς. Η συνδρομή σε πρακτικά θέματα της γραμματέως του τιμωμένου Ρένας Παρμενίδου ήταν πολύ σημαντική για τη συμμετοχή του στο Συμπόσιο. Την ευχαριστώ θερμά για όλα, ιδίως για την ευγένεια, την προθυμία και την παραγωγική συνεργασία μας.
- τους πολλούς ανώνυμους συνέδρους από το εξωτερικό και από κάθε γωνιά της Κρήτης, της Ελλάδας και της Κύπρου για την παρουσία και την ενεργό συμμετοχή τους στο Συμπόσιο.
- τον πρόεδρο της Επιστημονικής Επιτροπής του Συμποσίου Καθηγητή Jerome Bruner, για τις σοφές συμβουλές του στο όλο διεπιστημονικό εγχείρημα.
- τον φίλο και συνάδελφο Καθηγητή Colwyn Trevarthen, που είδε το Συμπόσιο ως κάτι πολύ δικό του, κάτι πολύ προκλητικό και ακριβό –τόσο όσο ο τιμώμενος– και βοήθησε στην επίλυση επιστημονικών ζητημάτων και οργανωτικών προβλημάτων.
- τον φίλο και συνάδελφο Γιώργο Νικολακάκη με τον οποίο μοιράστηκα την ιδέα, τον σχεδιασμό, την προετοιμασία και την πραγμάτωση του Συμποσίου. Ο Γιώργος εμπλούτισε με φρέσκιες ιδέες και ευαισθησία τον διεπιστημονικό και ηθικό στόχο της προσπάθειας και συνέβαλε όσο κανείς άλλος σε όλες τις φάσεις της.
- τους ανώνυμους και επώνυμους χορηγούς από τον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, χωρίς την κατανόηση και την οικονομική υποστήριξη των οποίων το Συμπόσιο δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί.
- την τοπική ομάδα υποστήριξης του Συμποσίου για την υλική και ηθική τους συμπαράσταση, τους Ηρακλειώτες: Γιάννη Αλεξανδράκη, Αντώνη Ανδρουλάκη, Ηρακλή Γαλανάκη, Γιάννη Κασσωτάκη, Γιώργο Μαστοράκη, Γιώργο Πατσάκη, Γιάννη Πατσάκη και Γιώργο Χυντηράκη. Ευχαριστώ

από καρδιάς τους φίλους Αλέκο Δοκιμάκη, Μιχάλη Καραταράκη (*Φίλοι του Πανεπιστημίου Κρήτης*), Ανδρέα Μεταξά και Νίκο Ψιλάκη, οι οποίοι με κάθε δυνατό τρόπο υποστήριξαν μέχρι τέλους την προσπάθεια.

- τα ΜΜΕ των Αθηνών και κυρίως της Κρήτης, τα οποία υποστήριξαν με πολλούς τρόπους το Συμπόσιο.
- τους συναδέλφους και συνεργάτες-μέλη της Επιτροπής Διοργάνωσης του Συμποσίου από το Πανεπιστήμιο Κρήτης για την ουσιαστική τους βοήθεια: Δημήτρη Αντωνακάκη, Ελένη Βιταλάκη, Κατερίνα Μαζοκοπάκη, Μαρία Μαρκοδημητράκη, Στάθη Παπασταθόπουλο, Μαρία Πατεράκη, Κατερίνα Πολυδάκη, Σούλα Πρατικάκη, Μαριαλένα Σεμιτέκολο, Άρη Τσαντηρόπουλο, Βασιλική Τσούρτου και Έφη Ψιλάκη.
- και τέλος, αλλά από καρδιάς και με έμφαση, την ομάδα των 20 προπτυχιακών φοιτητών του Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης που με ενθουσιασμό και σοβαρότητα βοήθησαν πολύ κατά τη διάρκεια των εργασιών του Συμποσίου.

Ηράκλειο, 29 Ιουλίου 2007